

Kita, Sylwia

Profilaktyka niedostosowania społecznego dzieci i młodzieży w wieku szkolnym

Prace Naukowe AJD. Pedagogika 18, 275-295

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Sylwia KITA

Profilaktyka niedostosowania społecznego dzieci i młodzieży w wieku szkolnym

Wstęp

Okres transformacji ustrojowej w Polsce przyczynił się do powstania wielu zagrożeń zarówno dla poszczególnych jednostek, jak i wielu grup społecznych. Przemiany polityczno-gospodarcze, dynamiczny rozwój nauki i techniki oraz powszechny dostęp do dóbr konsumpcyjnych stwarza nie tylko możliwości do rozwoju i samorealizacji jednostek, ale również stanowi źródło wielu zagrożeń szczególnie niebezpiecznych dla młodego pokolenia. Związane są one między innymi z takimi problemami, jak: nieposłuszeństwo wobec dorosłych, postawy kłamliwości, wagary, zachowania agresywne, bierność czy chociażby alkoholizm. Rodzice i wychowawcy szukają odpowiedzi na pytanie, jakie są przyczyny występowania zaburzeń zachowania dzieci i młodzieży.

Trudności i problemy wychowawcze coraz częściej pojawiają się w naturalnym środowisku wychowawczym, jakim jest rodzina oraz szkoła. Tym samym niedostosowanie społeczne nie jest charakterystyczne wyłącznie dla jednostek wywodzących się z rodzin dysfunkcyjnych. W związku z powyższym przyjęło się określenie, iż mamy do czynienia z kryzysem wychowania, upadkiem autorytetów dorosłych oraz buntem młodych przeciwko zastanym wartościom i normom społecznym.

Profilaktyka niedostosowania społecznego nie jest alternatywą, lecz koniecznością. Obserwujemy nieustannie zachodzące zmiany w funkcjonowaniu wielu instytucji pedagogiczno-psychologicznych i w wywiązywaniu się przez nie z powierzonych zadań, którym nie zawsze potrafią sprostać. Wdrażana w Polsce od września 1999 roku reforma strukturalna i programowa systemu

oświaty dąży do realizacji działań profilaktycznych w każdej szkole i, co ważniejsze – w środowisku lokalnym. Nie ulega żadnej wątpliwości, iż poprzez decentralizację działań profilaktycznych możliwe jest prawidłowe określenie potrzeb każdego środowiska i wyjście im naprzeciw.

W pierwszej części artykułu przeprowadzona jest bardzo ogólna eksplikacja pojęć poszczególnych rodzajów zjawisk zaliczanych do zachowań dysfunkcyjnych dzieci i młodzieży. Należą do nich: nieposłuszeństwo wobec dorosłych, postawy kłamliwości, wagary, zachowania agresywne, bierność oraz alkoholizm. W dalszej kolejności została dokonana analiza czynników indywidualnych oraz środowiskowych warunkujących niedostosowanie młodzieży. Spośród czynników indywidualnych w szczególności zostały omówione struktury poznawcze, społeczne, emocjonalne oraz nadpobudliwość jednostki. Natomiast spośród czynników środowiskowych zostały omówione takie, jak: rodzina, jej sytuacja społeczno-ekonomiczna, znaczenie grup rówieśniczych w szkole, relacje pomiędzy nauczycielem a uczniem oraz pozycja dziecka w społeczności szkolnej.

Ostatnia część artykułu wydaje się być częścią najistotniejszą, dotyczy bowiem analizy istoty działań profilaktycznych, metody pracy profilaktycznej, zajęć psychoedukacyjnych oraz zajęć socjoterapeutycznych.

Istota i znaczenie niedostosowania społecznego młodzieży szkolnej

Problematyka niedostosowania społecznego jest niezwykle skomplikowana ze względu na jej interdyscyplinarny charakter. Obecnie jest ona przedmiotem zainteresowania takich dyscyplin naukowych, jak: pedagogika resocjalizacyjna, socjologia wychowania, socjologia kryminalistyczna, psychologia wychowawcza, rozwojowa, osobowości oraz psychologia kliniczna i prawo. W konsekwencji nie istnieje jednolita kwantyfikowana definicja pojęcia „niedostosowanie społeczne”. Jednakże z drugiej strony owa interdyscyplinarność przyczynia się do wieloaspektowości badanego zjawiska.

W obrębie psychologii można mówić o behawioralnym, psychodynamicznym, a obecnie także ekologicznym podejściu do niedostosowania społecznego. Teoria behawioryzmu kładzie silny nacisk na zachowania, które są kształtowane przez występowanie tzw. wzmocnień. W przypadku zachowań nieprawidłowych zwolennicy podejścia behawiorystycznego interpretują zaburzenia jako efekt negatywnych, przypadkowych lub celowych wzmocnień. Źródłem oddziaływań może być otoczenie społeczne oraz sam podmiot. Zatem struktura zachowań jednostki jest kopią struktury zachowania środowiska. Koncepcje psychodynamiczne podkreślają z kolei ogromne znaczenie wewnętrznych sił jednostki. Źró-

dłem zaburzeń są tutaj przede wszystkim motywy, popędy, potrzeby i dążenia. Warto dodać, iż szczególnie ważne w powstawaniu niedostosowania społeczne- go są traumatyczne przeżycia z okresu dzieciństwa, zwłaszcza poczucie winy oraz lęki, które trwają przez długi okres czasu. W koncepcjach ekologicznych niedostosowanie może wynikać z nieprawidłowych relacji wewnątrz rodziny, problemów szkolnych czy wpływu rówieśników. Źródłem konfliktów jest tutaj brak równowagi, sprzeczność wpływów wyróżnionych środowisk. W przypadku środowiska rodzinnego źródłem zaburzenia są zbyt duże wymagania rodziców wobec dziecka, porównania z innymi, nieprawidłowa komunikacja oraz identyfikacja ze starszym rodzeństwem. Z kolei środowisko szkolne, a dokładniej: klasa szkolna, przy braku wewnętrznej integracji przyczynia się do swego rodzaju ostracyzmu nielubianych uczniów. Dzieci, które są odrzucane, nieakceptowane przez innych, szukają sposobów na zwrócenie na siebie uwagi poprzez zachowania sprzeczne z obowiązującymi normami społecznymi. Szukają one akceptacji w grupach przestępczych, by w ten sposób móc zaimponować sobie oraz innym, zatem zaburzenia tkwią nie w jednostce, a w relacjach z otoczeniem.

W literaturze pedagogicznej nieprzystosowanie społeczne jest wadliwym przystosowaniem jednostki do społeczeństwa oraz jego kultury. Pojęcie „nieprzystosowanie” jest zaprzeczeniem pojęcia „przystosowanie”. Oznacza to, iż nieprzystosowanie społeczne powinno być rozumiane przede wszystkim jako występowanie zachowań nieakceptowanych, niezgodnych z przyjętymi ogólnie zasadami i normami. Jest to wynik wadliwej socjalizacji, nieprzygotowania jednostki do pełnienia określonej roli społecznej, np. pełnienia roli ucznia, kolegi czy dziecka.

Niedostosowanie społeczne jest interpretowane przez tak zwaną grupę koncepcji czynnikowych. Ogólnie mówiąc, w obrębie przyczyn niedostosowania poszukuje się takich czynników, które mogą mieć wpływ na badane zjawisko. Można dokonać podziału owych czynników na wyjściowo-podstawowe, społeczno-psychologiczne, środowiskowe oraz czynniki biopsychiczne. Do grupy czynników wyjściowo-podstawowych należą dwa czynniki:

- struktura społeczno-demograficzna, obejmująca takie dane, jak: struktura rodziny, wykształcenie rodziców, wykonywane przez nich zawody, przekonania religijne;
- socjalizacja, czyli atmosfera w rodzinie, ideologia rodziców, wpływ rówieśników oraz środków masowej informacji.

Drugą grupę czynników tworzą dwa systemy:

- system osobowości, który obejmuje niską wartość osiągnięć szkolnych, wysoką wartość niezależności, niskie oczekiwania osiągnięć, nasilony krytycyzm rzeczywistości społecznej, niską samoocenę, alienację społeczną, poczucie zewnętrznej kontroli, wysoką tolerancję wobec zachowań dewiacyjnych

nych, tendencję do przypisywania zachowaniom patologicznym wartości konstruktywnej, a nie destruktywnej;

- system spostrzegania środowiska, który dzielimy na struktury bliższe, np. rodzicielska aprobata używania środków odurzających, oraz struktury dalsze, np. poziom zgodności norm pomiędzy rodzicami i rówieśnikami¹.

Trudno tutaj nie wspomnieć o bardziej znanym, wśród polskich badaczy, podziale czynników na czynniki środowiskowe oraz biopsychiczne. Do czynników środowiskowych zalicza się te środowiska, w których ma miejsce pierwotna socjalizacja jednostki. Są to: rodzina, szkoła oraz rówieśnicy. Z kolei czynniki biopsychiczne stanowią uwarunkowania genetyczne, uszkodzenia i mikrouszkodzenia centralnego układu nerwowego oraz wybrane cechy osobowości². Według Krystyny Ostrowskiej, badania roli czynników biopsychicznych dowodzą, iż uszkodzenia w centralnym układzie nerwowym (CUN) znacząco obniżają zdolność radzenia sobie w życiu, samodzielność, poziom inteligencji, zmniejszają tolerancję na frustrację i stres, ograniczają przyswajanie norm, co w konsekwencji prowadzi do nadmiernych zachowań agresywnych³. Z badań przeprowadzonych przez Ostrowską wynika, iż na niedostosowanie zachowania młodzieży duży wpływ wywiera system uznawanych wartości, okazało się bowiem, iż młodociani przestępcy cenią takie wartości, jak: dobra zabawa, ryzyko, humor. Natomiast obce jest im odczuwanie empatii czy też dobra w stosunku do innych ludzi. Co więcej, młodzież niedostosowana społecznie odbiera otaczającą ją świat jako wrogi, obojętny, niesprawiedliwy i negatywny.

Z przedstawionej analizy omawianego pojęcia wynika, iż poprzez niedostosowanie społeczne należy rozumieć „zaburzenia w postawie wobec zasadniczych wymagań społecznych, wyrażające się w naruszeniu norm społecznych i w nierealizowaniu podstawowych zadań społecznych. Determinantami niedostosowania społecznego są nie pojedyncze czynniki, lecz całe kompleksy niekorzystnych czynników rozwojowych (biopsychicznych) i socjokulturowych. Nieprzystosowanie społeczne innymi słowy jest wadliwym przystosowaniem się jednostki do społeczeństwa i jego kultury”⁴.

¹ K. Zajączkowski, *Profilaktyka zachowań dewiacyjnych dzieci i młodzieży*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2000, s. 21–23.

² Zob. K. Ostrowska, *Psychologiczne determinanty przestępczości nieletnich. Analiza kryminologiczna*, PWN, Warszawa 1981, s. 121–130.

³ Zob. E. Fromm, *Anatomia ludzkiej destrukcyjności*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2005, s. 204–239.

⁴ Z. Ostrihańska, *Problem nieprzystosowania społecznego u młodzieży*, [w:] *Problemy nieprzystosowania społecznego i przestępczości w Polsce*, red. J. Jasiński, Ossolineum, Wrocław 1978, s. 251.

Nasuwa się pytanie dotyczące symptomów oraz klasyfikacji niedostosowania społecznego. W literaturze przedmiotu przyjmuje się, iż symptomami niedostosowania społecznego są zachowania sprzeczne z ogólnie przyjętymi normami i zasadami postępowania. Mówiąc inaczej, są one zewnętrznymi objawami tego, co dzieje się w psychice dziecka. Oznacza to, iż poprzez manifestację zachowania niepokojącego możliwa jest obserwacja, a w dalszej kolejności możliwe jest uszeregowanie symptomów według ich stopnia nasilenia, od najlżejszych do najcięższych. Dzięki określeniu dynamiczności niedostosowania nauczyciel jest w stanie odpowiednio na nie zareagować. Z uwagi na ważność usystematyzowania symptomów nieodpowiedniego zachowania powstały typologie i klasyfikacje objawów niedostosowania. Jedną z nich jest typologia Jana Konopnickiego⁵. Dokonał on podziału symptomów niedostosowania na: zachowania wrogie, zahamowane, aspołeczne i niekonsekwentne.

Zachowania wrogie charakteryzują się przede wszystkim agresją. W pierwszym stadium jest ona skierowana w stosunku do osób z najbliższego otoczenia, później bywa przenoszona na szersze środowisko społeczne. Etiologia wrogości wiąże się z niekorzystnym oddziaływaniem środowiska w okresie wczesnego dzieciństwa, brakiem zaspokojenia podstawowych potrzeb bezpieczeństwa, stabilizacji, akceptacji oraz miłości. Końcowym etapem rozwoju zachowań wrogości są zachowania zahamowane.

Zachowania zahamowane cechuje przede wszystkim bierność społeczna, ale także obawa przed nowymi, często nieprzewidywanymi sytuacjami. Wiąże się to z występowaniem napięć emocjonalnych przyczyniających się do występowania aspołecznych zachowań. Jednostki, które wykazują się tego typu zachowaniami charakteryzują się dużym okrucieństwem oraz nieprzestrzeganiem podstawowych norm i zwyczajów. Co ciekawe, zachowania zahamowane występują najczęściej u osób wykazujących nadmierną kontrolę wewnętrzną oraz bardzo niskie poczucie własnej wartości.

Według Bronisława Urbana⁶, zachowania niekonsekwentne przejawiają się w braku umiejętności koncentracji uwagi oraz braku konsekwencji w podejmowanych działaniach. Dzieci z tego typem zachowania reagują na bodźce bardzo gwałtownie i niestety są to zachowania nieprzemyślane i przypadkowe. Tym samym jednostki naruszają obowiązujące normy społeczne.

Poza wyróżnionymi symptomami niedostosowania społecznego warto także wspomnieć o sporządzonej przez Amerykańskie Towarzystwo Psychiatryczne klasyfikacji DSM (Diagnostic and Statistical Manual Disorders). Mimo iż DSM

⁵ J. Konopnicki, *Zaburzenia w zachowaniu się dzieci i środowisko*, PWN, Warszawa 1957, s. 58–67.

⁶ *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*, red. B. Urban, WUJ, Kraków 2001, s. 93–100.

spotyka się z uzasadnioną krytyką⁷, jest cenionym oficjalnym dokumentem, zaakceptowanym przez Amerykańskie Towarzystwo Psychologiczne. Pierwsza klasyfikacja DSM ukazała się w roku 1952, DSM-II w 1968, DSM-III w 1980, poprawiona DSM-III-R w roku 1987, a DSM-IV w roku 1994. Ogólnie mówiąc, w edycji DSM-III wyodrębnia się zespół niestabilności, zespół zachowania aspołecznego oraz zespół przestępczości. Z kolei w wersji DSM-IV warto zwrócić uwagę na kryteria diagnostyczne opisujące nadpobudliwość oraz zaburzenia zachowania, które zostały podzielone na cztery grupy. Do pierwszej grupy zaliczono agresję skierowaną na ludzi i zwierzęta, do drugiej – niszczenie własności i dóbr materialnych. Do grupy trzeciej należą takie zachowania, jak kradzieże lub oszustwa, wreszcie do czwartej – poważne naruszenie reguł obowiązujących w środowisku szkolnym oraz rodzinnym⁸.

Poruszając problem klasyfikacji zaburzeń w zachowaniu, błędem byłoby nieopisanie symptomów niedostosowania społecznego według pedagogiki resocjalizacyjnej. Mówiąc za Justyną Strykowską, spośród zaburzonych zachowań najczęściej wymienia się: nadużywanie alkoholu, uzależnienia lękowe, samobójstwa i próby samobójcze, niekonwencjonalne zachowania seksualne, ucieczki z domu, wagarowanie, pasożytnictwo społeczne, uczestnictwo w gangach podkulturowych, notoryczne kłamstwa, rozmaite formy agresji antyspołecznej, łącznie z autoagresją, agresję wulgarną (wulgarność), kradzieże, brak motywacji do nauki, nieprzestrzeganie wewnętrznych zarządzeń i przepisów szkoły, zaburzenia koncentracji uwagi, lęklivość, konflikty z nauczycielami lub wzmożone konflikty z rówieśnikami czy też brak umiejętności dostosowania się do poleceń (nieposłuszeństwo). Z uwagi na tak dużą liczbę symptomów zaburzonego zachowania Lesław Pytka stworzył istotną dla pedagogiki skalę nieprzystosowania społecznego, tzw. znormalizowane i wystandaryzowane narzędzie właśnie do badania nieprzystosowania społecznego. Autor jako cząstkowe wskaźniki uznał takie symptomy, jak: notoryczne kłamstwa, wagary, alkoholizowanie się, ucieczki z domu, kradzieże, niekonwencjonalne zachowania seksualne oraz autoagresja⁹.

⁷ Choć klasyfikacja proponowana przez DSM-III stanowi próbę wypracowania wyrazistych, możliwych do wyodrębnienia i niepowielających się kryteriów diagnozowania zaburzeń, wielu klinicystów krytykowało leżącą u jej podłoża koncepcję traktowania zaburzeń jako jednorodnego typu zaburzeń osobowości oraz pomijanie podłoża rozwojowego. Zob. R. Meyer, *Psychopatologia. Jeden przypadek – wiele teorii*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2003, s. 22–24; E.G. Goldstein, *Zaburzenia z pogranicza. Modele kliniczne i techniki terapeutyczne*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2003, s. 35.

⁸ Por. J. Strykowska, *Niedostosowanie społeczne dzieci w wieku szkolnym. Problemy, diagnoza, profilaktyka*, Gnieźnieńska Wyższa Szkoła Humanistyczno-Menedżerska MILENIUM, Gniezno 2005, s. 16.

⁹ L. Pytka, *Pedagogika resocjalizacyjna*, Wyd. Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2001, s. 100–116.

Jednakże, z uwagi na wymowę artykułu, zostaną ogólnie omówione tylko te symptomy niedostosowania, które są najbardziej charakterystyczne dla dzieci w wieku szkolnym. Są to: nieposłuszeństwo wobec dorosłych, postawy kłamliwości, opuszczanie zajęć szkolnych (wagarowanie), agresja i przemoc, zachowania bierno, alkoholizm.

Symptomy niedostosowania społecznego dzieci w wieku szkolnym

Nieposłuszeństwo wobec dorosłych

Nieposłuszeństwo jest zjawiskiem dość powszechnym w relacjach między dziećmi a rodzicami, nauczycielami czy opiekunami. Ujawnia się w sytuacjach, w których osoba dorosła poleca, aby dziecko coś zrobiło, a ono tego nie robi. Nieposłuszeństwo dziecka jest postawą wyrażającą się w niespełnianiu poleceń osób dorosłych i przeciwstawianiu się im. Jednakże ten rodzaj zachowania można uznać za symptom niedostosowania społecznego, jeśli utrzymuje się przez dłuższy czas i przybiera formę jawnego konfliktu z otoczeniem społecznym¹⁰.

W podręczniku diagnostycznym Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego problem nieposłuszeństwa jest traktowany jako rodzaj zaburzenia opozycyjno-buntowniczego (*Opositional defiant disorder* – ODD). Zaburzenia te objawiają się u dzieci lub nastolatków jako negatywistyczne, wrogie zachowania, opór przeciwko rodzicom lub innym autorytetom kontrolującym ich zachowanie. Wspomniany upór lub wrogość manifestują się w różnorodny sposób, na przykład jako ciągle łamanie mniej ważnych zasad, robienie min oraz okazjonalne wybuchy złości. W przeciwieństwie do ludzi mających bardzo wyraźne poczucie własnej tożsamości młodzi ludzie doświadczający uciążliwego pomieszania ról nie wiedzą, kim naprawdę są, czy to, co o sobie myślą, pokrywa się z opiniami innych ludzi na ich temat, w jaki sposób stali się tym, kim są, ani do kąd będą zmierzać w przyszłości. Są oni szczególnie podatni na manipulację innych, a w szczególności na oddziaływanie grup rówieśniczych. Może to mieć również związek z postawą kłamliwości.

Postawy kłamliwości

Zasadniczą kwestią jest próba odpowiedzi na pytanie, kiedy kłamstwo staje się symptomem niedostosowania społecznego. Otóż postawa kłamliwości jest to postawa, według której kłamstwo staje się lekarstwem, głównym sposobem radzenia sobie z sytuacjami trudnymi i kłopotliwymi. W sytuacji, w której jed-

¹⁰ J. Strykowska, *Niedostosowanie...*, s. 18.

nostka kłamie dla własnej wewnętrznej przyjemności, kłamstwo przestaje być dla niej czymś złym, wręcz przeciwnie – staje się normalną formą reagowania, sposobem na realizację swoich celów.

Z badań przeprowadzonych przez Hannę Malewską i Heliodora Muszyńskiego¹¹ wynika, iż najczęstszym powodem występowania kłamstw jest lęk przed karą, dzieci bowiem obawiają się przemocy fizycznej ze strony dorosłych, krzyków oraz pozbawienia swobód i przyjemności. Wspomniana obawa przed pozbawieniem przyjemności, utrata określonych korzyści to istotne, drugie źródło okłamywania dorosłych. Potrzeba zdobycia pieniędzy, słodkiej nagrody lub uwolnienie się od nieprzyjemnych obowiązków, np. sprzątnięcia, jest dla jednostki zbyt silna, by jej nie zrealizować. Kłamstwa nie są związane tylko i wyłącznie z zaspokojeniem materialnych potrzeb. Motywem omawianej postawy może być również chęć zwrócenia na siebie uwagi oraz zdobycie akceptacji grupy. Wynika to z faktu, iż uczestnictwo dziecka w życiu grupy rówieśniczej stanowi bardzo ważny element procesu rozwoju społecznego oraz wychowawczego. Jeżeli w skład grupy rówieśniczej wchodzi osoba poprawnie zsocjalizowana, jednostka, nawet jeśli przyjęła postawę kłamliwą, pod wpływem pozytywnego oddziaływania może zmienić swoje zachowanie. Problem występuje wówczas, gdy grupa zdominowana jest przez jednostki mające kontakt z podkulturą przestępczą. Najczęściej na czele takiej grupy stoi jednostka mająca doświadczenia w zakładzie poprawczym lub karnym. Dla pozostałych członków grupy jest on odważnym liderem, posiadającym doświadczenie życiowe. W grupie przestępczej dziecko znajduje uznanie i aprobatę.

Z przedstawionej analizy postawy kłamliwości wynika, iż najczęstszym powodem występowania kłamstw jest lęk przed karą. Może to być również lęk przed nauczycielem. Jednostka, chcąc uniknąć kary ze strony nauczyciela, zwyczajnie go unika i nie przychodzi do szkoły. Należy jednak rozważyć, czy wagarowanie zawsze są symptomem niedostosowania społecznego.

Wagarowanie

Opuszczanie zajęć szkolnych sygnalizuje pojawienie się pewnych nieprawidłowości w rozwoju dziecka, wykazuje ono bowiem brak potrzeby do samorozwoju czy też chęci poznawania otaczającego świata.

Istnieją dwa rodzaje motywów wagarowania. Pierwszym z nich jest ogólna niechęć do szkoły, nauczycieli, wychowawców oraz nauki. Drugi motyw związany jest ze środowiskiem pozaszkolnym i najczęściej jest to czyn jednorazowy, np. opuszczenie zajęć szkolnych z uwagi na chęć podtrzymania tradycji pierw-

¹¹ H. Malewska, H. Muszyński, *Kłamstwo dzieci*, PWN, Warszawa 1962, s. 10 i nast.

szego dnia wiosny. W sytuacji kiedy zjawisko wagarowania jest spowodowane niechęcią do szkoły, należy uznać to za symptom niedostosowania społecznego.

Trudno nie zgodzić się z koncepcją Thomasa Gordona, w myśl której każdy człowiek, który znalazł się w przykryj i trudnej do wytrzymania sytuacji, odczuwa skłonność, by od niej uciec. Według autora: „w szkole najbardziej skłaniają do wycofywania się takie sytuacje, w których nagrody są wielkie, a kary surowe; gdzie rozdział kar i nagród jest niekonsekwentny; gdy zadania, jakie należy wykonać, są tak trudne, że szanse otrzymania nagrody są znikome (a więc prawdopodobieństwo kary – wielkie) i gdzie rywalizacja między uczniami jest najbardziej zaciekła”¹². Niezwykle trudne chwile przeżywa uczeń, który wolno czyta, jest niedojrzały, nieśmiały, a kary stanowią główną metodę oddziaływania. Uczniowie często boją się reakcji nauczyciela i nie chcąc otrzymać kolejnej niedostatecznej oceny za nieprzygotowanie się do zajęć, zwyczajnie nie przychodzą do szkoły.

Kolejnym wyróżnionym symptomem niedostosowania społecznego jest agresja i przemoc młodzieży szkolnej.

Zjawisko agresji i przemocy

Ogólnie mówiąc, agresją nazywa się czynności mające na celu zrobienie szkody i spowodowanie utraty cenionych społecznie wartości, zadanie bólu fizycznego lub spowodowanie cierpienia moralnego innemu człowiekowi¹³. Interesująca jest również definicja agresji Zbigniewa Skornego. Według autora agresję należy rozumieć jako „występowanie inicjowanego ataku, wyrządzającego szkody fizyczne lub moralne określonym osobom lub grupom społecznym”¹⁴.

Definicja ta ujmuje pojęcie agresji w szerszym aspekcie, bowiem ujmuje zarówno oddziaływanie na jednostkę, jak i na grupę. W znaczeniu węższym termin ten odnosi się do agresywnego zachowania jednej osoby. W sensie bardziej ogólnym agresywność wskazuje na dynamizm naszej osobowości, jednostki nieuchylającej się ani od przezwyciężenia trudności, ani od walki. W jeszcze szerszym zakresie jest podstawową skłonnością, dzięki której istota żywa może zaspokoić swoje potrzeby witalne, w tym głównie żywieniowe i seksualne¹⁵.

Również przemoc może przybierać różne formy. Może mieć ona charakter instrumentalny (środek do realizacji określonych celów) lub bezinteresowny (szukanie zadowolenia w znęcaniu się nad innymi) oraz indywidualny lub zbior-

¹² T. Gordon, *Wychowanie bez porażek w szkole*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 2000, s. 223.

¹³ A. Frączek, *Czynności agresywne jako przedmiot studiów eksperymentalnej psychologii społecznej*, [w:] *Studia nad psychologicznymi mechanizmami czynności agresywnych*, Ossolineum, Wrocław 1979, s. 13. Zob. E. Aronson, *Człowiek istota społeczna*, PWN, Warszawa 1995, s. 302.

¹⁴ Z. Skorny, *Proces socjalizacji dzieci i młodzieży*, WSiP, Warszawa 1987, s. 91–92.

¹⁵ Tamże.

rowy. Obok przemocy przestępczej coraz częściej występuje przemoc zwyczajna, taka jak wandalizm lub mobbing.

Jerzy Mellibruda uznał również, iż ze względu na właściwości przemocy należy dokonać podziału niedostosowania na przemoc spontaniczną oraz instrumentalną¹⁶. Pierwszą z nich określa mianem przemocy gorącej, a więc takiej, która jest najbardziej spektakularna i najłatwiej ją dostrzec, towarzyszą jej bowiem bogate formy ekspresji – krzyki, wyzwiska, rękoczyny oraz gwałtowne zadawanie bólu. Przemoc instrumentalna (chłodna) to drugi rodzaj niedostosowania, który jest zapisany w obyczaju, kulturze, który jest częścią wyposażenia psychologicznego jednostki. Mówiąc inaczej, przemoc chłodna to przemoc, która wylania się z działań podejmowanych z pewną premedytacją i najistotniejsze jest osiągnięcie celu, np. dokonanie zemsty.

W konsekwencji dziecko może uruchomić mechanizm obronny w postaci wycofania, izolacji. Powstaje kolejny symptom niedostosowania – zachowania bierne.

Zachowania bierne

Zachowanie bierne jest charakterystyczne szczególnie dla dzieci z nadmierną kontrolą wewnętrzną i brakiem poczucia własnej wartości. Przejawem owego zaburzenia jest osłabione pobudzenie, apatia oraz obojętność. W tego typu zachowaniu obserwowalne jest zahamowanie psychoruchowe w sferze ruchowej, poznawczej (zwolniony sposób reagowania intelektualnego) oraz emocjonalnej (osłabione reakcje uczuciowe)¹⁷. Ciekawe badania w tym zakresie przeprowadził Philip Zimbardo¹⁸. Autor dowodzi, iż nieśmiali niepokoją się w sytuacji, gdy są oceniani i w sytuacjach nieposiadających wyraźnej struktury. Co więcej, gdy niepokój wzrasta i uruchamia się mechanizm samokontroli, nieśmiali zwracają mniejszą uwagę na dopływające do nich informacje. Wówczas to męka nieśmiałości upośledza pamięć.

Niewątpliwie nieśmiali, bierni nie sprawiają kłopotu i nie hałasują. Zatem nie stanowią „problemu”. A jakiej informacji zwrotnej dostarczają nauczycielom? Z pewnością nie jest jej zbyt wiele – nieśmiali nie zadają inspirujących, czasem trudnych pytań, nie przynoszą do klasy interesujących rzeczy do obejrzenia i z pewnością nie są pupilkami nauczycieli. Nie zmienia to jednak faktu, że wszystkie dzieci odczuwają ogromną potrzebę przynależności. Środowisko rodzinne oraz środowisko szkolne powinny stanowić schronienie przed lękiem,

¹⁶ J. Mellibruda, *O przemocy domowej*, Państwowa Agencja Rozwiązania Problemów Alkoholowych, Warszawa 1998, s. 9–30.

¹⁷ J. Strykowska, *Niedostosowanie...*, s. 20.

¹⁸ Ph. G. Zimbardo, *Nieśmiałość*, PWN, Warszawa 2000, s. 88–89.

a nie być źródłem pierwszych zwątpień we własne możliwości. Szkoła jest dla nieśmiałyłym dobrym ukryciem i to od nauczycieli zależy, czy uroczy bierny uczeń zostanie odnaleziony. Jeśli tak się nie stanie, owa bierność przyczyni się do powstania kolejnych zachowań, będących symptomami niedostosowania. Przykładem korelacji symptomów może być alkoholizm.

Alkoholizm

Problem alkoholizowania się młodzieży dotyczy całego polskiego społeczeństwa, a nie tylko wybranych grup społecznych.

Z literatury poświęconej alkoholizmowi wynika, że nastolatkom pierwszy raz mają kontakt z alkoholem między 11 a 14 rokiem życia. Szacuje się, że dane te dotyczą ponad połowy dzieci i młodzieży. Badania przeprowadzone przez Ewę Stępień¹⁹ dowodzą, iż:

- w latach 1988–1992 70–80% młodzieży było już po inicjacji alkoholowej,
- natomiast w 1994 roku inicjacji doświadczyło około 80–90% młodzieży szkolnej,
- 69% uczniów przyznaje się, że piło alkohol więcej niż 2–3 razy, a takie doświadczenia dokonały się w czasie ostatnich sześciu miesięcy.

Z analizy danych empirycznych wynika, iż proces inicjacji alkoholowej następuje u coraz młodszych osób. Znaczący wzrost liczby młodzieży, która ma doświadczenia z piciem alkoholu, przypada na wiek 15–16 lat. W tym samym czasie – jak badania przeprowadzone przez E. Stępień – Barbara Wolniewicz-Grzelak wraz z grupą współpracowników rozpoczynała pilotażową edycję badań ankietowych w szkołach warszawskiej dzielnicy Mokotów. Badania te były kontynuowane przez dwadzieścia lat, począwszy od roku 1984 do 2004. Stały się one cennym źródłem informacji o używaniu substancji psychoaktywnych przez młodzież.

Z badań mokotowskich, dotyczących spożycia alkoholu przez 15-latków, wynika, iż w 2004 roku odsetek respondentów, którzy pili alkohol (picie alkoholu w ciągu 30 dni poprzedzających badanie), był nieco mniejszy niż w roku 2000. W latach 2000–2004 około połowa 15-latków pozostawała tzw. bieżącymi konsumentami alkoholu. Najbardziej rozpowszechnionym wśród młodzieży napojem alkoholowym pozostawało piwo. Należy zauważyć, iż w 2000 roku wyraźnie zwiększyło się spożycie alkoholu przez dziewczęta, co doprowadziło do zatarcia się wcześniejszych różnic między chłopcami a dziewczętami²⁰.

¹⁹ E. Stępień, *O picie alkoholu przez młodzież szkolną*, [w:] *Zanim w szkole będzie źle*, red. K. Ostrowska, J. Tatarowicz, Warszawa 1996, s. 157.

²⁰ K. Okulicz-Kozaryn, A. Borucka, *Picie alkoholu przez młodzież z mokotowskich szkół średnich w latach 1984–2000*, „Alkoholizm i Narkomania”, nr 14, s. 2.

Na tle powyższych dość pesymistycznych rozważań, dotyczących zjawiska spożycia alkoholu przez młodzież, istotnego znaczenia nabiera pytanie, dlaczego tak się dzieje?

Nawiązując do wcześniej opisanego symptomu – biernego zachowania – jedną z przyczyn obniżenia wieku inicjacji alkoholowej jest właśnie szkoła. Badania przeprowadzone przez Ewę Stępień²¹ wykazują, że:

- tak zwani pilni uczniowie mniej intensywnie piją alkohol od swoich kolegów, którzy mają trudności w spełnianiu roli ucznia,
- uczniowie, którzy intensywniej spożywają alkohol, mają niższe oceny, mniej czasu poświęcają na naukę, mają bardziej negatywną opinię na temat szkoły, mniej cenią osiągnięcia szkolne, a co najgorsze, są przekonani, że nie odniosą sukcesu w szkole.

Trzeba również pamiętać, iż nie tylko trudności w szkole zachęcają do spożycia alkoholu, ale również jego ogólna dostępność. Na porządku dziennym są zabawy, na których nastolatki piją piwo. Spotkania bezalkoholowe są praktycznie nieznanne w tej grupie społecznej.

Do tej pory zostały jedynie scharakteryzowane wybrane symptomy niedostosowania społecznego charakterystyczne dla dzieci i młodzieży: nieposłuszeństwo wobec dorosłych, postawy kłamliwości, wagary, zachowania agresywne i przemoc, bierność oraz alkoholizm. Warto natomiast zastanowić się nad czynnikami warunkującymi wyróżnione symptomy, by w dalszej kolejności przejść do omówienia działań profilaktycznych.

Najczęstsze czynniki warunkujące niedostosowanie młodzieży

Teorie patologii społecznej, niedostosowania społecznego i zachowań dewiacyjnych starają się wyjaśnić genezę występowania omówionych zjawisk, doszukując się źródeł albo w czynnikach indywidualnych, albo w czynnikach środowiska rodzinnego, albo w czynnikach środowiska szkolnego i rówieśniczego. Jak dotąd nie powstała teoria, która wyjaśniłaby wszystkie zachowania przestępcze. Jest to niemożliwe, ponieważ pod określeniem „niedostosowanie społeczne”, czy „patologia społeczna”, kryją się bardzo zróżnicowane rodzaje zachowań i tylko konfrontowanie ze sobą poszczególnych koncepcji daje pewien obraz tego zjawiska.

W niektórych analizach można się spotkać z ujęciem makro- i mikrosocjalnym genezy nieprzystosowania społecznego. W podejściu makrosocjalnym brany jest pod uwagę związek nieprzystosowania społecznego z urbanizacją,

²¹ E. Stępień, *O picciu alkoholu...*, s. 159–163.

uprzemysłowieniem, sytuacją ekonomiczną oraz miejscem zamieszkania. Z kolei w ujęciu mikrosocjalnym bierze się pod uwagę przede wszystkim środowisko rodzinne, szkolne oraz rówieśnicze²².

Rodzina jest pierwszą, pierwotną grupą, która rozpoczyna proces socjalizacji jednostki. Dziecko przyswaja sobie normy funkcjonujące w społeczeństwie, uczy się ról społecznych oraz przyjmuje panujący system norm i wartości. Interesującą koncepcję mechanizmów oddziaływania rodziny na nieprzystosowanie społeczne dziecka przedstawiła Helena Kołakowska-Przelomiec²³.

Według Heleny Kołakowskiej-Przelomiec, głównie niewłaściwa atmosfera życia rodzinnego, związana często ze złym życiem rodziców, rozbięciem rodziny, konkubinatem, alkoholizmem, niewłaściwym stosunkiem do dzieci przyczynia się do nieprzystosowania dziecka. Również brak dostatecznej opieki nad dzieckiem spowodowany jest często pracą zawodową rodziców, ich niezaradnością życiową lub chorobami. Zbyt mała kontrola i zbyt małe zainteresowanie sprawami dziecka doprowadza do łatwego przejmowania wzorów od wykolejających się kolegów. Poza tym, niekonsekwencja i rygorizm stosowany wobec dziecka przez rodziców powoduje powstawanie poczucia lęku, krzywdy. Nieumiejętność postępowania staje się podłożem wielu konfliktów, które w efekcie mogą prowadzić do ucieczek z domu i włóczęgostwa, również przebywanie dziecka w rodzinie przestępczej o niskim poziomie moralnym. Prezentowane wówczas dziecku społecznie negatywne zachowania w sposób naturalny zostają przez nie przyswojone.

Drugim, obok rodziny, elementem mającym wpływ na występowanie niedostosowania społecznego jest szkoła, a dokładniej wadliwa struktura jej funkcjonowania. W swojej działalności spełnia ona co najmniej trzy funkcje – dydaktyczną, wychowawczą oraz opiekuńczą. Według Tadeusza Lewowickiego²⁴, obecny system szkolny jest nastawiony na uczniów przeciętnych i nie zapewnia wszystkim dzieciom optymalnego rozwoju. Konsekwencją jest to, iż część dzieci wykazująca odchylenie od normy nie potrafi sprostać wymaganiom stawianym przez szkołę, co jest przyczyną niepowodzeń szkolnych. Także według licznych analiz i badań, na które powołuje się Brunon Hołyst²⁵, wynika, iż ist-

²² Zob. K. Ostrowska, *Psychologiczne determinanty przestępczości młodocianych. Analiza kryminologiczna*, PWN, Warszawa 1981, s. 119–130; K. Pospiszyl, E. Żabczyńska, *Psychologia dziecka niedostosowanego społecznie*, PWN, Warszawa 1980, s. 16–22, 113–118.

²³ H. Kołakowska-Przelomiec, *Środowisko rodzinne w świetle badań kryminologicznych*, [w:] *Zagadnienia nieprzystosowania społecznego i przestępczości w Polsce*, red. J. Jasiński, Ossolineum, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975, s. 159–184.

²⁴ T. Lewowicki, *Przemiany oświaty. Szkice o ideach i praktyce edukacyjnej*, „Żak”, Warszawa 1997, s. 31.

²⁵ B. Hołyst, *Kryminologia*, Wydawnictwo Prawnicze Lexis Nexis, Warszawa 1994, s. 464.

nieje związek między niepowodzeniami szkolnymi a przestępczością. Wśród badanej grupy nieletnich przestępców tylko $\frac{1}{3}$ ukończyła szkołę podstawową, a ponadto około $\frac{1}{4}$ porzuciła szkołę podstawową przed ukończeniem piątej klasy. Problem tkwi w słabej znajomości przez nauczycieli psychiki ucznia, stanu jego zdrowia fizycznego i sytuacji rodzinnej. Niestety, owa niezajomość uczniów przez nauczycieli uniemożliwia różnicowanie wymagań wobec nich i postawienie prawidłowej diagnozy.

Dzieci i młodzież, nie mając oparcia w rodzinie i szkole, szukają zrozumienia w trzecim środowisku – grupach rówieśniczych.

W literaturze przedmiotu często bywa poruszany problem grup rówieśniczych. Świadczy to o ich dużym znaczeniu, szczególnie dla ludzi w okresie dojrzewania. Przebywanie w grupie jest ważnym elementem rozwoju społecznego – umożliwia jednostce nabycie umiejętności interpersonalnych oraz zaspakaja potrzebę przynależności, uznania społecznego. To właśnie w grupie rodzą się takie społeczne wartości, jak: życzliwość, przyjaźń oraz umiejętność współpracy. Jednakże przynależność do grupy nieformalnej może stanowić dla jednostki zagrożenie. Dotyczy to sytuacji, w której dziecko nie ma skąd czerpać pozytywnych wzmoceń i szuka ich w grupach przestępczych. Liczne badania, a w szczególności badania Zakładu Kryminologii IPiP PAN wskazują, że grupy nieletnich przestępców tworzą się z grup sąsiedzkich, z dzieci ze złych środowisk rodzinnych, mających problemy w nauce, wagarujących itp.²⁶ Niestety, dla takiej części dzieci i młodzieży ulica staje się terenem ich działania, poznawania ludzi i życia społecznego²⁷.

Będąc w grupie, łatwiej jest dopuszczać się zachowań niepożądanych, takich jak: prześladowanie, znęcanie się nad innymi czy dokonywanie czynów przestępczych. Dzieje się tak wskutek obniżonego poczucia odpowiedzialności (rozproszenia poczucia odpowiedzialności), gdy jednostka czuje się anonimowa. Co więcej, jest przekonana, iż dzięki anonimowości uniknie wszelkiej kary. Grupa podsuwa także usprawiedliwienia dla swych społecznie nieakceptowanych zachowań (zmniejsza poczucie dysonansu poznawczego), np. konieczność lojalności wobec innych członków – inni też tak robią i jest zabawnie.

Omówione symptomy niedostosowania społecznego oraz czynniki ich powstawania skłaniają do przedstawienia chociażby ogólnej analizy działań profilaktycznych. Z uwagi na ograniczenia redakcyjne, będzie ona dotyczyć metod pracy profilaktycznej.

²⁶ Zob. M. Szpringer, *Profilaktyka społeczna. Rodzina, szkoła, środowisko lokalne*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2004, s. 55.

²⁷ Zob. A. Kurzeja, *Dzieci ulicy. Profilaktyka zagrożeń*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2008, s. 11–19.

Profilaktyka niedostosowania społecznego młodzieży

Z początkiem lat dziewięćdziesiątych w wyniku przemian gospodarczych, obyczajowych i społecznych nastąpiło poważne osłabienie niektórych wartości oraz ideałów humanistycznych. Poglębiająca się skala zjawisk dewiacyjnych i patologicznych nieustannie determinuje dynamiczny rozwój działań zmierzających do ograniczenia eskalacji tych niepożądanych społecznie zjawisk. Dlatego przewodnim celem profilaktyki jest wspomaganie procesu wychowania i kompensacja jego niedostatków. Ważne jest precyzyjne określenie potrzeb, wieku, stopnia występowania zachowań niepożądanych i wyznawanych wartości grup docelowych. Ze względu na rodzaj zachowania – niedostosowania – profilaktyka dzieli się na trzy poziomy:

1. Profilaktyka pierwszego stopnia, tzw. pierwszorzędowa. Celem jest promowanie zdrowego stylu życia, podnoszenie ogólnego poziomu życia, polepszenie stanu zdrowia psychicznego i umysłowego, wzrost poziomu wychowania w szkole i rodzinie, upowszechnianie form doskonalenia zawodowego, podnoszenie poziomu świadczeń i usług socjalnych, eliminowanie lub opóźnianie momentu rozpoczęcia zachowań ryzykownych. Adresatami owych działań jest ogół dzieci i młodzieży, u których nie obserwuje się niepokojących zachowań.
2. Profilaktyka drugiego stopnia, tzw. drugorzędowa. Celem jest ujawnianie i eliminowanie pierwszych objawów niedostosowania społecznego. Podejmowane działania mają przede wszystkim umożliwić jednostce wycofanie się z zachowań ryzykownych. Odbiorcami działań tego typu są osoby, u których obserwuje się pierwsze symptomy niedostosowania społecznego.
3. Profilaktyka trzeciego stopnia, tzw. trzeciorzędowa. Celem podejmowanych działań profilaktycznych jest przeciwdziałanie pogłębianiu się procesu uzależnienia i umożliwianie powrotu do normalnego życia w społeczeństwie. Działania na tym poziomie polegają na zachęcaniu do podjęcia rehabilitacji i terapii oraz przeciwdziałaniu nawrotom zaburzeń uniemożliwiających prawidłowe funkcjonowanie. Adresatami są osoby wykazujące głębsze objawy niedostosowania społecznego oraz osoby, które zakończyły terapię²⁸.

W praktyce profilaktyka niedostosowania społecznego obejmuje wszystkie trzy rodzaje działań. Z jednej strony celem podejmowanych działań jest kształtowanie pożądanych postaw jednostki, a z drugiej – jeśli zauważa się problem w zachowaniu – wczesna reakcja na pierwsze zwiastuny niedostosowania poprzez oddziaływanie na środowisko rodzinne, szkolne i rówieśników.

²⁸ K. Zajączkowski, *Profilaktyka...*, s. 12.

Adekwatnie do przedstawionego podziału profilaktyki na trzy poziomy stosuje się określone metody pracy profilaktycznej. Dla potrzeb realizacji działań profilaktyki pierwszego i drugiego rzędu wykorzystuje się zajęcia psychoedukacyjne oraz socjoterapeutyczne. Z kolei działania wobec dzieci z objawami charakterystycznymi dla poziomu trzeciego są dzielone na trzy bloki: zajęcia socjoterapeutyczne, system kontroli oraz stworzenie klas terapeutyczno-wyrównawczych.

Metody pracy profilaktyki pierwszego rzędu

Zajęcia psychoedukacyjne najczęściej są realizowane za pomocą metod aktywnych. Metody te dają możliwość osobistego zaangażowania się każdego z uczestników zajęć, pobudzają do refleksji nad sobą oraz stwarzają sytuację lepszego poznania samego siebie. W zajęciach psychoedukacyjnych najczęściej wykorzystuje się siedem rodzajów aktywnych metod.

Pierwszą i w zasadzie podstawową metodą jest krąg uczuć. Uczestnicy siedzą w kręgu, co sprzyja dobrej komunikacji zarówno werbalnej, jak i niewerbalnej. Jak nietrudno się domyślić, dzięki takiemu ustawieniu możliwe jest nawiązanie kontaktu wzrokowego i emocjonalnego pomiędzy wszystkimi uczestnikami.

Burza mózgow jako druga metoda pozwala na uruchomienie wyobraźni i myślenia twórczego. Prowadzący zapisuje wszystkie pomysły uczestników i wspólnie wybiera się najskuteczniejsze sposoby rozwiązania określonego problemu. Dzięki temu uczestnicy zajęć czują się zauważeni zarówno przez innych, jak i prowadzącego spotkanie. Podobną do burzy mózgu jest kolejna metoda – dyskusje grupowe i rozmowy. W tym przypadku uczestnicy wymieniają pomysły i dzielą się własnym doświadczeniem; wspólnie pracują nad problemem. Koniecznym wymogiem zaistnienia metody jest stworzenie sytuacji dialogu, wzajemnego zaufania i poczucia bezpieczeństwa.

Czwartą i niezwykle pouczającą metodą jest drama (scenka). Polega ona na odgrywaniu przez uczestników scenek, pozwalających na wejście w role odmienne niż w życiu codziennym. Scenki są tak ważne w psychoedukacji, gdyż dają możliwość wypróbowania w bezpieczny sposób nowych zachowań, sprawdzenia, czy alternatywne zachowania są efektywne i czy jesteśmy w stanie zmienić swoje postępowanie.

Przed zastosowaniem omawianej metody prowadzący musi ustalić cel oraz zasady odgrywania scenki. Uczestnicy decydują, kto jaką rolę zagra, decydują o miejscu, czasie i przebiegu dramy. W następnej kolejności aktorzy i obserwatorzy omawiają jej przebieg oraz własne odczucia z nią związane. Prowadzący winien jednakże uprzedzić krytyków, iż nie należy oceniać aktorów, lecz bohaterów scenki.

Kolejną metodą wykorzystywaną w psychoedukacji są plakaty i rysunki. Metoda ta jest formą swobodnej ekspresji, umożliwia uczestnikom uzewnętrznienie swoich emocji, przekonań i doświadczeń. Co więcej, pozwala jednostce zdystansować się do danego problemu.

Szósta metoda polega na pracy w podgrupach. Prowadzący, dzięki podziałowi grupy na 3–4-osobowe podgrupy, osiąga zwiększone poczucie bezpieczeństwa oraz zaufania wśród wszystkich uczestników. Poza tym, uczą się oni aktywnego słuchania, akceptacji i zrozumienia.

Wreszcie ostatnią metodą jest wykorzystanie do pracy arkuszy roboczych. Są to kartki z naniesionymi fragmentami rysunków, elementów graficznych lub zdań. Uczestnicy uzupełniając je sami lub w podgrupach, porządkują swoje własne myśli, uczucia oraz pomysły.

W zakresie profilaktyki drugorzędowej stosuje się socjoterapię w ramach zajęć socjoterapeutycznych, czyli ustrukturalizowanych spotkań z małymi grupami dzieci i młodzieży.

Metody pracy profilaktyki drugiego rzędu

Istota socjoterapii polega na celowym stworzeniu dzieciom warunków umożliwiających odreagowanie emocjonalne, a także kształtowanie lub zmianę sądów o rzeczywistości i sposobach zachowania²⁹.

Uczestnikami zajęć socjoterapeutycznych mogą być dzieci nieśmiałe, z problemami adaptacyjnymi, agresywne czy też ofiary przemocy rówieśniczej lub rodzinnej. Podczas zajęć realizowane są cele edukacyjne, rozwojowe oraz terapeutyczne.

Cele edukacyjne wspierają proces zdobywania wiedzy na temat siebie samego oraz innych ludzi. Przykładowymi celami edukacyjnymi mogą być: poznanie mechanizmów uzależnień, zapoznanie się z chorobami społecznymi, np. AIDS, uczenie się technik szybkiego czytania i zapamiętywania oraz uczenie się pisania sprawdzianów w szkole i odpowiadania wyuczonego materiału. Ponadto program socjoterapeutyczny może być także ukierunkowany na uczenie się pełnienia określonych ról, np. roli dziecka w rodzinie, roli ucznia, kolegi itp.³⁰

Cele rozwojowe są z kolei ściśle związane z wiekiem uczestników socjoterapii. Otóż w każdej fazie życia dominują określone potrzeby, a socjoterapeuta musi ich być świadomy. Przykładowo, jeśli zajęcia obejmują dzieci w wieku wczesnoszkolnym, dominuje potrzeba aktywności ruchowej, zabawy oraz twórc-

²⁹ Zob. *Socjoterapia*, red. K. Sawicka, CMPP-PMEN, Warszawa 1999, s. 11–13.

³⁰ Tamże, s. 15.

czości plastycznej. Z kolei w okresie dorastania dominuje potrzeba określenia siebie, wyrażania się w różnych formach, zwłaszcza literackich, marzeniach i wyobrażeniach.

Cele terapeutyczne realizowane są przez dokonywanie zmian w sferze emocjonalnej, poznawczej i behawioralnej dzieci. Prowadzący zajęcia socjoterapeutyczne osiąga cel poprzez zmianę sądów poznawczych i wzorców zachowania uczestników oraz ich odreagowanie emocjonalne. Realizuje zaś poprzez doświadczenia korekcyjne, odreagowanie emocji oraz nabywanie nowych umiejętności.

Dostarczenie dzieciom doświadczeń korekcyjnych polega zatem na tworzeniu takich sytuacji i wzajemnych relacji, by dziecko mogło mieć poczucie, chociaż przez chwilę, bezpieczeństwa i akceptacji. Z kolei dostarczanie im doświadczeń korekcyjnych, czyli nowych i pozytywnych, ma ich wspierać w przebudowie własnego „Ja”.

W literaturze przedmiotu dominuje przekonanie, iż największej pomocy potrzebują jednak dzieci z objawami charakterystycznymi dla poziomu trzeciego. Do tej grupy zaliczane są jednostki dotknięte patologią, które przeszły okres resocjalizacji i wymagają pomocy w powrocie do pełnienia ról osobistych i społecznych.

Metody pracy profilaktyki trzeciego rzędu

Rzeczą niezwykle istotną w profilaktyce trzeciego rzędu jest nawiązanie z dziećmi relacji i zachęcenie ich do wzięcia udziału w różnych zajęciach. Wymaga to ogromnej cierpliwości, delikatności oraz, co najważniejsze, wytrwałości. Są to dzieci agresywne, nieposłuszne, potrafią kłamać i niechętnie korzystają z oferowanej im pomocy. Ważne jest, aby dziecko, które chcemy zachęcić do zajęć, nie poczuło się oceniane, lecz odczuło, że nam na nim zależy. Niestety, dodatkowym utrudnieniem jest silne negatywne oddziaływanie nieformalnych grup rówieśniczych. Są one konkurencją dla programu terapeutycznego, dlatego oddziaływanie profilaktyczne musi być na tyle atrakcyjne, aby skutecznie przyciągnęło dzieci z objawami niedostosowania. Ważne jest też przekonanie do siebie lidera danej grupy – za nim bowiem pójda inni.

Zgodnie z tym, co zostało powiedziane na temat podziału profilaktyki trzeciego rzędu, działania wobec dzieci i młodzieży zostały podzielone na trzy bloki.

Pierwszym z bloków są zajęcia socjoterapeutyczne. Koniecznym warunkiem jest utworzenie oddzielnych grup dla dzieci i młodzieży z różnym poziomem niedostosowania społecznego (grupy homogeniczne) oraz z podziałem na wiek. Grupa dla tego rodzaju uczniów powinna składać się od pięciu do siedmiu osób. Jedynie w takiej grupie istnieje możliwość nawiązania indywidualnego kontaktu

między prowadzącymi a uczestnikami zajęć, poza tym łatwiej terapeutom utrzymać dyscyplinę i przestrzeganie zasad współdziałania z innymi.

Drugi blok działań dotyczy systemu wyciągania konsekwencji i kontroli sprawowanej w kręgu: rodzice – wychowawca – psycholog – kurator³¹. Ważna jest tutaj pomoc sądu rodzinnego dla nieletnich, w celu uzyskania nadzoru kuratorskiego. Konieczna jest również ścisła współpraca domu, szkoły, kuratorów oraz policji. Niezwykle ważne jest zapisanie kontraktu pomiędzy dzieckiem, psychologiem szkolnym i rodzicami. W kontrakcie tym powinny zostać dokładnie zapisane zasady i konsekwencje ich nieprzestrzegania. Nie należy zapominać oczywiście o nagrodach za dobre zachowanie. Istotnym elementem jest koordynacja podejmowanych działań różnych instytucji, spośród których rodzina odgrywa najważniejszą rolę.

Celem bloku trzeciego jest stworzenie dzieciom i młodzieży specjalnych klas terapeutyczno-wyrównawczych. Tutaj wymaga się dużego zaangażowania zarówno nauczyciela, jak i psychologa. Ważna jest znajomość każdego ucznia, a zajęcia powinny być prowadzone metodami aktywizującymi, dającymi uczniom możliwość wykonywania konkretnych czynności i zadań.

Wnioski końcowe

Nigdy wcześniej tak wiele dzieci i młodzieży nie było objętych w naszym kraju działaniami z zakresu profilaktyki niedostosowania społecznego. Szczególnie w ostatnim dwudziestolecu XX wieku widoczne jest systematyczne stosowanie programów profilaktycznych na terenie szkół³². Ponadto od 1 września 2002 roku każda ze szkół jest zobowiązana do opracowania i realizacji szkolnego programu profilaktyki, który winien uwzględniać działania angażujące zarówno uczniów, rodziców, jak i nauczycieli.

Jednakże badania ewaluacyjne w dziedzinie profilaktyki niedostosowania społecznego potwierdzają znikomą skuteczność aktualnie stosowanych programów. Z badań przeprowadzonych w grudniu 2000 roku przez Ośrodek Badania Opinii Publicznej Mareco Polska na terenie gminy Warszawa-Bielany wynika, że w zajęciach profilaktycznych organizowanych w szkole brało udział 60% uczniów. Jednak 49% uczestników tych zajęć nie zauważa, by wywarły one jakikolwiek pozytywny wpływ na ich decyzje dotyczące np. niepicia alkoholu. Aż 27% uczniów oceniło działania profilaktyczne jako nieskuteczne.

³¹ J. Strykowska, *Niedostosowanie...*, s. 140.

³² Por. K. Ostaszewski, *Kryzys profilaktyki?*, „Remedium” nr 7–8, 2002, s. 4.

Empiryczne badania ewaluacyjne potwierdzają zauważany przez rodziców i wychowawców fakt, iż szkolne programy profilaktyczne cechują się nadal skutecznością, która jest stanowczo zbyt niska w stosunku do obecnego stopnia zagrożeń³³. Dlatego konieczne jest opracowanie takich programów, które będą umożliwiały osiągnięcie lepszych rezultatów podejmowanych działań. Mówiąc za Markiem Dziewieckim: „Nie można skutecznie zapobiegać jakiemuś negatywnemu zjawisku, dopóki w sposób precyzyjny i całościowy nie poznamy jego przyczyn. W przeciwnym przypadku działania profilaktyczne koncentrować się będą na zmaganiu się z symptomami, a nie ze źródłami zagrożeń”³⁴.

Z uwagi na wielość symptomów niedostosowania społecznego młodzieży oraz różnorodność czynników warunkujących niedostosowanie młodzieży, absolutnym i nieodzownym warunkiem w opracowaniu programu jest podejście holistyczne oraz podejście zmierzające do promowania pozytywnych kompetencji u dzieci i młodzieży. Jerzy Mellibruda³⁵ słusznie zauważa, że w sensie ścisłym programy profilaktyczne mają szerszy cel niż tylko zapobieganie oraz eliminowanie tych zachowań u wychowanków, które niepokoją rodziców i nauczycieli. Mówiąc inaczej, program profilaktyczny powinien zapobiegać wszelkim negatywnym, a nie tylko niektórym zachowaniom i postawom jednostki. Oznacza to, iż koncentrując się w danym momencie na konkretnym zagrożeniu (np. nieposłuszeństwo wobec dorosłych, postawy kłamliwości, wagary, zachowania agresywne i przemoc, bierność, alkoholizm), w sposób świadomy i konsekwentny należy wspomagać oddziaływanie poprzez korelację z innymi obszarami profilaktyki i wychowania. Dzięki temu, z jednej strony traktuje się wychowanka jako całość psychofizyczną i duchowo-społeczną, a z drugiej – rozpatruje się różne formy zagrożeń w wieku rozwojowym.

Wydaje się, iż przedstawione w niniejszym artykule metody profilaktyki niedostosowania społecznego spełniają wymagane kryteria tworzenia skutecznego programu profilaktycznego. Dzięki istnieniu podziału profilaktyki na trzy stopnie możliwa była, po pierwsze, odpowiednia klasyfikacja zaburzeń zachowania, a po drugie – współpraca środowiska rodzinnego, szkolnego i rówieśniczego.

³³ M. Dziewiecki, *Integralna profilaktyka uzależnień w szkole. Krótki poradnik psychologiczny*, Rubikon 2003, s. 12–17.

³⁴ Tamże, s. 11.

³⁵ J. Mellibruda, *O przemocy...*, s. 29–32.

Summary

Prevention of the Inadequacy Children and Young People

Unsuited child socially, it is a child of which the process of adapting yielded to the disorder. Notion “inadequate” is in contradiction with a notion “normal adaptation”.

Symptoms of the inadequacy are alarming behaviours, contrary to widely accepted norms and rules of conduct. It is: insubordination towards adult, deceitfulness, truancy, aggression and violence, passivity and alcohol abuse.

Inadequacy determinants children and young people are: individual and environmental (family, socio – economic situation, influence of the peer groups at school, relations between teacher and pupil, standing of the child at school).

Prevention of the inadequacy children and young people is furtherance nurture and set off its deficiency. There are three kinds of prevention: primary prevention, secondary prevention and third – rate one. Among the ways of therapy, are psychoeducation, social therapy, handicapt and the control system. The indispensable prerequisite in development is holistic prevention.